

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14398>

Please be advised that this information was generated on 2014-11-11 and may be subject to change.

De dubbelzinnigheid van het politieke rechts-extremisme in Vlaanderen en Nederland

Een confrontatie van de ideologische standpunten van extreem-rechtse partijen en hun kiezers

1. Inleiding

De snelle electorale groei van uiterst-rechtse partijen in West-Europa heeft de laatste jaren voor heel wat beroering en discussie gezorgd. Zo ook in Vlaanderen en Nederland. Terwijl de electorale aanhang van het Vlaams Blok nagenoeg onbeduidend was aan het begin van de jaren '80, slaagde deze partij er in november 1991 in om niet minder dan 10,6% van de Vlaamse kiezers voor zich te winnen. Bij de Europese verkiezingen van juni 1994 steeg de aanhang van deze partij zelfs tot 12,6%; een score die nagenoeg herhaald werd bij de nationale verkiezingen van mei 1995 (12,2 à 12,4%). Deze spectaculaire groei roept diverse vragen op, naar het waarom van deze ontwikkeling en naar de wijze waarop gereageerd dient te worden. In deze bijdrage beperken we ons echter tot de vraag naar de *betekenis* van het uiterst-rechtse fenomeen.

In de publieke opinie en in de politieke discussie bestaat er immers heel wat onduidelijkheid over het wezen van een partij zoals het Vlaams Blok, zowel in Vlaanderen als in Nederland. Moet het Vlaams Blok als een uiterst-rechtse partij beschouwd worden, zoals politieke commentatoren deze partij nagenoeg unaniem benoemen sinds haar verkiezingsoverwinning in november 1991? Of is deze partij een fatsoenlijke, respectabele partij, zij het met een radicaal profiel, waardoor een eventuele coalitie met deze partij niet op voorhand mag worden uitgesloten? Eenzelfde verwarring heerst wat de kiezers van een dergelijke partij betreft. Stemden ze uit racistische of zelfs fascistoïde overwegingen, drukt hun stem een apolitek protest uit, of liepen ze in de val van een moedwillig als populistisch geprofileerde campagne?

Deze vragen worden in deze bijdrage beantwoord aan de hand van recent onderzoek. De toename van het stemmenpercentage voor de Centrumdemocraten in Nederland maakt het wellicht zinvol om kennis te

nemen van onderzoek dat in Vlaanderen over deze problematiek werd uitgevoerd. Eerst wordt ingegaan op het profiel en de denkbeelden van het Vlaams Blok als *partij*. Daarna wordt het ideologische profiel en de motivatie van de Vlaams Blok-kiezers in kaart gebracht. Het contrast tussen beide legt de *strategie* bloot die deze partij volgt bij het werven van kiezers. Deze strategie wordt in een derde onderdeel kort belicht. Tot slot wordt - voor zover dit mogelijk is - nagegaan in hoeverre de gerapporteerde vaststellingen ook opgaan in *Nederland*.

De analyse van het (al dan niet) *uiterst-rechtse gedachtengoed* van het Vlaams Blok en haar kiezers staat dus centraal in deze bijdrage. Dit impliceert natuurlijk dat we dit uiterst-rechtse denken eerst dienen te definiëren. In de onderzoeksliteratuur onderscheidt men globaal genomen vijf componenten in de extreem-rechtse ideologie.¹ Het *biologisch racisme* verwijst naar het geloof in erfelijke superioriteitsverschillen tussen rassen, waardoor er een op biologische gronden gebaseerde ongelijkheid ontstaat tussen diverse 'volkeren'. In het extreme *volksnationalisme* staat het ideaal van een homogene volksgemeenschap centraal, waarbij de 'eigen volksaard' extreem positief en sterk geromantiseerd wordt ingekleurd. Het geloof in de noodzaak van een sterk leiderschap vormt de kern van het *leiderschapsprincipe*. Dit autoritaire mensbeeld hangt samen met het *afwijzen van de parlementaire democratie*, die als een te zwak en te inefficiënt bestuurssysteem wordt beoordeeld. Dit anti-parlementarisme gaat samen met een antidemocratische en anti-pluralistische opstelling. Dit laatste uit zich vooral in het *bestrijden* van de *politieke tegenstander* (anti-socialisme, anti-communisme en verzet tegen elke vorm van 'progressisme'). Deze vijf centrale componenten van de uiterst-rechtse ideologie verwijzen alle naar éénzelfde basiswaarde: het geloof in de *fundamentele ongelijkheid van individuen, groepen en volkeren*.² Volkeren kunnen in deze visie immers op genetische basis gerangschikt worden van superieur tot inferieur, terwijl de samenleving op hiërarchische wijze geordend dient te worden (leiders versus volgelingen). Dit elitarisme of ongelijkheidsdenken impliceert tevens dat de linkse ideologie bestreden dient te worden. In deze laatste staat de basiswaarde van de gelijkheid immers centraal.

2. Is het Vlaams Blok een uiterst-rechtse partij?

Recent zijn er diverse journalistieke studies over het Vlaams Blok verschenen.³ Samen met het aanwezige politologisch onderzoek naar deze partij en naar uiterst-rechtse groeperingen in Vlaanderen⁴ laten deze studies toe om een profiel te schetsen van de ideologie en betekenis van het Vlaams

Blok. Uit deze analyses komen drie belangrijke conclusies naar voren.⁵ *Vooreerst* zijn de banden van het Vlaams Blok met uiterst-rechts vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog opvallend sterk. Zo verwijst het Vlaams Blok in haar programma expliciet naar de kern van de uiterst-rechtse ideologie, zoals deze vóór de oorlog werd gehuldigd door extreem-rechtse organisaties in Vlaanderen. Naar de voormannen van deze organisaties wordt eveneens openlijk gerefereerd. *Vervolgens* blijkt dat ook de banden met de uiterst-rechtse mozaïek van organisaties die Vlaanderen in de jaren '60 en '70 rijk is, opvallend zijn. Nagenoeg alle verkozenen in 1991 en 1995 waren voorheen immers actief in uiterst-rechtse organisaties zoals de fascistoïde privé-militie VMO, de intellectualistische denktank Were Di en de actiegroep Voorpost. De band tussen beide periodes wordt *tot slot* verzorgd door enkele brugpersonen, waarvan de belangrijkste een leidende positie innemen in het Vlaams Blok, zoals Karel Dillen en Roeland Raes. We belichten hier vooral de eerste vaststelling, omdat deze van centraal belang is voor onze vraagstelling. De geïnteresseerde lezer vindt over de overige twee punten meer informatie in de hierboven geciteerde werken (noten 3, 4 en 5). Daarbij zij opgemerkt dat het openlijk verwijzen naar vooroorlogse organisaties en hun leiders in Vlaanderen - op het eerste gezicht - wellicht minder compromitterend is dan in Nederland. Na de oorlog ontstond in Vlaanderen immers een vorm van geromantiseerde geschiedschrijving die tot doel had de 'grote Vlaamse voorbeelden' van hun aandeel in onder meer de collaboratie te zuiveren.⁶ Daarbij werd hun onbaatzuchtig idealisme benadrukt, terwijl verwijzingen naar bijvoorbeeld nationaal-socialistische banden of sympathieën verzwegen werden (cf. de beschrijving van Cyriel Verschaeve, die tijdens de Tweede Wereldoorlog koos voor de Algemene SS-Vlaanderen).

Vanaf de oprichting van het Vlaams Blok gaat deze partij uit van het '*solidarisme*', als stelsel om de sociaal-economische ordening van de samenleving te organiseren.⁷ Daarin gaat het om organische samenhang van de maatschappij. Allen die tot hetzelfde volk behoren, beleven in deze visie een hecht en diepgaand gevoel van volksverbondenheid. Dit saamhorigheidsgevoel sluit belangentegenstellingen binnen eenzelfde volk uit, en mondt dan ook uit in corporatisme: alle lagen van de bevolking dienen met elkaar samen te werken, omdat ze per definitie dezelfde belangen nastreven. Omwille van de nadruk op de organische en homogene samenhang van de volksgemeenschap vormt deze sociaal-economische visie een typisch onderdeel van de uiterst-rechtse ideologie (cf. het hiervoor vermelde extreme volksnationalisme).⁸ Het Vlaams Blok steunde bij het uitwerken van haar solidaristische leer op de geschriften van twee vooroorlogse uiterst-rechtse organisaties in Vlaanderen, het 'Verbond van Dietsche

Nationaal Solidaristen' (Verdinaso) en het 'Vlaams Nationaal Verbond' (VNV). Beide organisaties moeten als autoritair, anti-democratisch en fascistoïde beschouwd worden.⁹

Verwijzingen naar de principiële en fundamentele ongelijkheid van individuen en volkeren vormen - zoals hiervoor aangegeven - de kern van het extreem-rechtse denken. Verwijzingen naar dit principe komt men in het Vlaams Blok vrij frequent tegen. Zo benadrukt deze partij in haar *Grondbeginselen* de 'fundamentele natuurlijke ongelijkheid en verscheidenheid van enkelingen en gemeenschappen' en kiest ze voor de opbouw van een 'hiërarchisch gestructureerde natuur- en volksverbonden gemeenschap'.¹⁰ Op zijn migrantencongres in 1984 herhaalde het Vlaams Blok zijn geloof in het principe van de ongelijkheid: 'Het is één van onze eerste en zwaarste taken de monsterachtige gelijkheidsleugen te vernietigen. Individuen, volkeren en rassen zijn niet gelijk' en 'Links (...) vertrekt vanuit een voor ons beslist onaanvaardbaar gelijkheidsideaal. Met Nietzsche stellen wij daarentegen dat onrecht juist ligt in het aanspraak maken op gelijke rechten voor alles en iedereen'.¹¹

Uit de indringende analyse die Spruyt van de diverse programmateksten van het Vlaams Blok maakte, kan worden afgeleid dat deze partij in haar ideologie tevens gekenmerkt wordt door alle hiervoor vermelde uiterst-rechtse denkbeelden.¹² Uit zijn onderzoek komt tevens de ideologische consistentie van de uiterst-rechtse ideologie van het Vlaams Blok naar voren. Centraal daarbij staat de optie voor een volksnationalistische staatsordening, waarbij de volksgemeenschap als een 'erfelijk gebonden etnische gemeenschap' wordt opgevat. Het concept nationaliteit wordt dus gebaseerd op de 'biologische bloedband'. Omdat de staatsstructuur de 'natuurlijke volksstructuur' dient te volgen, wordt gekozen voor een organisch en hiërarchisch geordend Vlaanderen. De nadruk op de volksnationale staatsordening impliceert tevens dat deze mono-cultureel en mono-raciaal dient te zijn. Politiek of levensbeschouwelijk pluralisme is hiermee niet verzoenbaar. Enkel levenstheorieën die 'de ontplooiing van een constructieve volksverbondenheid' niet in de weg staan, kunnen door het Vlaams Blok worden aanvaard. Het liberalisme en het marxisme worden daarom als 'volksvijandige' ideologieën verworpen. De leden van de volksgemeenschap dienen te aanvaarden dat het volksbelang boven alle andere belangen gaat. Politieke en burgerlijke vrijheden worden begrensd door het principe van de volksplicht, zoals de prestatieplicht op sociaal-economisch vlak, kinderrijkdom in een monogaam huwelijksverband en loyaliteit met de Vlaamse volksgemeenschap. De rechten van het individu worden daardoor 'ondergeschikt aan het primaat van het organisch geheel' (d.i. de 'volksgemeenschap'). Op politiek vlak leidt deze visie tot het uitschakelen van het

bestaande parlementaire stelsel, omdat daar verschillende belangen tegenover elkaar staan die het algemene volksbelang en de volksloyaliteit schaden. Ook van het biologisch racisme worden sporen teruggevonden in teksten van het Vlaams Blok. Zo staat op het 'gastarbeiderscongres' in 1984 het rassendenken centraal, waarbij onder meer gepleit wordt voor 'het racisme van het wederzijdse respect. Dit is geenszins rassenhaat, maar ras-erkenning'.¹³

We kunnen dus concluderen dat het Vlaams Blok inderdaad als een uiterst-rechtse partij dient te worden beschouwd. In hoeverre geldt dit ook voor zijn kiezers?

3. Vormen de Vlaams Blokkiezers een extreem-rechts electoraat?

In enkele onderzoeken werden het gedachtengoed van kiezers op het Vlaams Blok en hun motieven in kaart gebracht. In een eerste reeks studies, die voortbouwen op het werk van J. Billiet en medewerkers uit 1989¹⁴, werd het aspect 'racisme' onder de loep genomen, omdat het één van de kernconcepten vormt van het uiterst-rechtse denken. Recent onderzoek aan het Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek (ISPO) actualiseerde deze studies voor de verkiezingen van 24 november 1991. In een tweede studie werd het volledige spectrum van de uiterst-rechtse ideologie in de analyse betrokken. We behandelen achtereenvolgens de vaststellingen die uit beide reeksen studies naar voren komen.

3.1 Kiezers van het Vlaams Blok: racisten of apathici?

3.1.1 Motivering van het stemgedrag

In de onderzoeksliteratuur naar de betekenis van een stem op een uiterst-rechtse partij kunnen globaal genomen twee richtingen worden onderscheiden.¹⁵ In de eerste richting stelt men dat de keuze voor een extreem-rechtse partij door *inhoudelijke*, i.c. politiek-ideologische overwegingen is ingegeven: de kiezer kent de standpunten van een dergelijke partij en spreekt zijn of haar *voorkeur* uit voor deze denkbeelden. In de tweede richting daarentegen wordt benadrukt dat de keuze voor een dergelijke partij een uiting is van *protest*: men kiest niet vóór deze partij, doch tegen alle andere partijen. Niet de inhoudelijke instemming met de standpunten van de verkozen partij, maar de afkeer van het politieke bedrijf staat dan centraal.

Om na te gaan in hoeverre het stemgedrag voor het Vlaams Blok een voorkeur dan wel afkeer uitdrukt, werd een secundaire analyse uitgevoerd

op de data van het hierboven vermelde onderzoek 'Onbekend of onbemind' van J. Billiet en medewerkers, waarvan de gegevens in 1989 werden verzameld.¹⁶ Omwille van het tijdstip van de dataverzameling stond het stemgedrag bij de Europese verkiezingen van juni 1989 centraal. Via een discriminantanalyse werd nagegaan welke opvattingen het kiezerskorps van het Vlaams Blok het best onderscheiden ('statistisch discrimineren') van het kiezerskorps van de overige partijen. De selectie van deze opvattingen of opiniedimensies was beperkt tot die dimensies die in het oorspronkelijke onderzoek waren opgenomen. Als mogelijke uitingen van een voorkeur voor het Vlaams Blok werden drie soorten opinies in de analyse opgenomen: een gematigde vorm van volksnationalisme (typerend item: 'Ik ben trots op mijn eigen volk'), een negatieve houding ten opzichte van migranten omdat men ze als een sociaal-economische of culturele bedreiging ervaart, en een schaal voor biologisch racisme. Om na te gaan in hoeverre een stem voor het Vlaams Blok tevens als een proteststem kan worden beschouwd, werden daarnaast de schalen 'anomie' en 'politieke machteloosheid' aan de analyse toegevoegd. 'Anomie' verwijst naar gevoelens van maatschappelijke machteloosheid, zinloosheid en sociaal isolement¹⁷ en kan samen met de schaal 'politieke machteloosheid' als een indicatie van politiek en maatschappelijk ongenoegen en afkeer worden opgevat.

Uit de resultaten van de analyse bleek dat een negatieve houding ten opzichte van migranten het *hoofdmotief* vormde voor een stem op het Vlaams Blok in 1989. Volksnationalistische of racistische (extreem-rechtse) overwegingen speelden geen rol van betekenis bij de motivering van de stem. Een stem voor het Vlaams Blok vormde evenmin een proteststem, al speelden gevoelens van politieke machteloosheid wel een ondergeschikte rol bij de keuze voor deze partij in plaats van voor de grotere partijen (CVP, SP en PVV). De keuze voor het Vlaams Blok weerspiegelde in 1989 dus een inhoudelijke keuze voor zijn centrale anti-vreemdelingenstandpunt. De kiezers van deze uiterst-rechtse partij stemden op dat ogenblik echter niet uit racistische of extreem-rechtse overwegingen en konden - globaal genomen - dan ook niet als rechts-extremisten worden beschouwd.

Vlak na de verkiezingen van 1991 werd door het ISPO een representatieve steekproef van bijna 2700 Vlaamse kiezers geïnterviewd met een uitgebreide vragenlijst. Onder hen bevonden zich ongeveer 230 kiezers voor het Vlaams Blok. De stemmotivatie van deze laatsten werd vervolgens op twee manieren onderzocht. In een eerste studie werden de antwoorden geanalyseerd op de open vraag 'Waarom hebt u voor deze partij gestemd?'¹⁸ De resultaten van deze analyse bevestigen de vaststellingen die uit de studie over de Europese verkiezingen naar voren komen. Ook in 1991 was de stem voor het Vlaams Blok ingegeven door een negatieve houding ten

opzichte van migranten met een ondertoon van politiek protest. Expliciete verwijzingen naar de hiervoor omschreven extreem-rechtse ideologie kwamen daarbij niet naar voren. Voor 60 à 70% van de kiezers vormde het migrantenthema het motief voor hun stem op deze partij. Voor ongeveer 40% speelde daarbij ook politiek ongenoegen en wantrouwen in de gevestigde partijen een rol. De onderzoekers stelden daarbij tevens vast dat beide motieven met elkaar verweven zijn: de verwijzing naar het migrantenthema ging voor een deel van de geïnterviewde kiezers op het Vlaams Blok immers samen met uitingen van ontgoocheling over politici en over het politieke bedrijf. Voor een belangrijk aantal onder hen lijkt wrevel over het functioneren van de politiek geleid te hebben tot een afwijzende houding ten opzichte van migranten.

Het navragen naar de motivatie van het stemgedrag via een open vraag kan echter ook een nadeel hebben. De kiezer kan bij het beantwoorden immers beïnvloed geweest zijn door de discussie die in de media gevoerd werd over het stemgedrag voor het Vlaams Blok. Dit kan aanleiding gegeven hebben tot het reproduceren van 'standaardantwoorden', die weinig met de 'echte' motivatie te maken hebben. Daarom werd de kiesmotivatie voor de verkiezingen van 1991 ook op een indirecte wijze geanalyseerd. Via discriminantanalyse¹⁹ en logistische regressie-analyse²⁰ werden opvattingen van de kiezers op het Vlaams Blok vergeleken met die van de overige partijen. Ditmaal kon daarbij gebruik gemaakt worden van een veel uitgebreidere set opiniedimensies, waartoe ook autoritarisme, sociaal-economisch conservatisme en aspecten van sociaal-cultureel conservatisme behoorden (zoals de afwijzing van de liberalisering van abortus en het benadrukken van traditionele rolpatronen). Rechts-extremisme werd ook ditmaal enkel geoperationaliseerd aan de hand van het eerder besproken (biologisch) racisme. De resultaten van deze analyses bevestigden opnieuw dat het stemmen op het Vlaams Blok in hoofdzaak bepaald wordt door een negatieve houding ten opzichte van migranten. Alle andere opiniedimensies - waaronder het extreem-rechtse aspect 'racisme' - speelden daarbij een ondergeschikte rol of waren van geen betekenis. De vaststellingen die eerder gedaan werden met betrekking tot de Europese verkiezingen blijken dus veralgemeenbaar te zijn tot de parlementsverkiezingen van 1991. Over de parlementsverkiezingen van 1995 bestaan nog geen onderzoeksgegevens. Een hernieuwde toets van deze conclusies met betrekking tot de meest recente nationale verkiezingen in Vlaanderen is dus nog niet mogelijk.

3.1.2 Hoe homogeen zijn de kiezers op het Vlaams Blok in hun opvattingen?

Alle vermelde onderzoek naar de kiesmotivatie van Vlaams Blokkiezers heeft als belangrijk nadeel dat er geen onderscheid gemaakt wordt *binnen* het kiezerskorps van de diverse partijen. Onder de kiezers op het Vlaams Blok kunnen immers wel rechts-extremisten voorkomen. Door dit electoraat als geheel te analyseren, verdwijnen deze interne verschillen echter uit het oog. Daarom werd een typologie ontwikkeld over de houding die men kan aannemen ten opzichte van het eigen en andere volkeren.²¹ Drie soorten opinies werden in de typologieconstructie betrokken: gematigd volksnationalisme, een negatieve houding ten opzichte van vreemdelingen, en (biologisch) racisme. Opnieuw werd dus slechts één facet van het uiterst-rechtse gedachtengoed in de analyse opgenomen. De drie vermelde opiniedimensies bleken cumulatief geordend te kunnen worden: een negatieve houding ten opzichte van vreemdelingen was slechts mogelijk indien men positief stond ten opzichte van het eigen volk. Racisme veronderstelde beiden. Daardoor ontstaan vier types respondenten (verder 'opinietypes' geheten). De *wereldburgers* (17%) wijzen de inhoud van de drie schalen van de hand. Ze voelen zich niet (sterk) betrokken bij het Vlaamse volk, staan niet negatief ten opzichte van migranten en wijzen een racistische instelling van de hand. De *'volksverbonden'* (bijna 29%) staan positief ten opzichte van hun eigen volk en combineren deze instelling met een positieve houding tegenover migranten en het afwijzen van racisme. Het volgende opinietype (bijna 25%) zet een stap verder: zij combineren een positieve houding ten opzichte van het eigen volk met een negatieve houding ten opzichte van andere volkeren. Zij stellen zich echter niet racistisch op. Zij kunnen als *'etnocentristen'* beschouwd worden in de dubbele betekenis die Sumner daaraan gaf.²² De *'racisten'* (ongeveer 18%) gaan nog een stap verder: zij combineren de visie van de *'etnocentristen'* met een racistische instelling. Hun afwijzende houding ten opzichte van migranten wordt dus gelegitimeerd vanuit de visie dat blanken op erfelijke gronden superieur zijn aan niet-blanken. Tot slot was er nog een kleinere groep *'onbepaalden'*, wiens profiel omwille van ontbrekende gegevens of inconsistenties niet bepaald kon worden. We laten deze laatste groep hier verder buiten beschouwing.

Tussen deze typologie en het stemgedrag bij de Europese verkiezingen in 1989 werd een kruistabel gemaakt.²³ Gegevens over het stemgedrag in 1991 zijn helaas niet beschikbaar, omdat de typologie niet geoperationaliseerd werd in het eerder vermelde ISPO-onderzoek. Een kruistabel kan natuurlijk in twee richtingen worden gelezen. Beide inblikhoeken leveren ons relevante informatie op. Daarom gaan we eerst na hoe de diverse elec-

toraten verdeeld zijn over de vier opinietypes. Dit levert ons informatie over de ideologische samenstelling van de diverse kiezerskorpsen in 1989. Het electoraat van de groene partij Agalev bestond vooral uit wereldburgers (45,3%) en volksverbondenen (34,7%). Het kiezerskorps van de christen-democratische CVP kenmerkte zich door een oververtegenwoordiging van volksverbondenen (41,8%). Onder de kiezers van de sociaal-democratische SP waren de etnocentristen (28,6%) en de racisten (23,8%) in lichte mate oververtegenwoordigd. Hetzelfde gold voor de kiezers van de gematigd Vlaams-nationale VU (respectievelijk 30,8% en 21,2%). De kiezers van de rechts-liberale PVV en zij die blanco of ongeldig stemden, verdeelden zich op nagenoeg gelijke mate over alle types. De Vlaams Blokkiezers vormden de tegenpool van de Agalevkiezers. Bijna de helft van de Vlaams Blokkiezers (46,9%) kon als 'etnocentrist' worden beschouwd, terwijl iets minder dan één derde (31,3%) tot het opinietype 'racist' behoorde. Dit impliceert dat bijna 80% onder hen negatief stond ten opzichte van migranten. Daarnaast kwamen er nog 6,3% wereldburgers en 9,4% volksverbondenen in hun midden voor. Ondanks een zekere differentiatie binnen het Vlaams Blokelectoraat bevestigt dit dus de vaststelling dat de meerderheid van de kiezers op het Vlaams Blok niet als extreem-rechtse kiezers mogen worden beschouwd.

Het opinietype 'racisten' kan als een gedeeltelijke indicator voor een uiterst-rechts kiezerskorps worden beschouwd, aangezien het aspect 'racisme' in het onderzoek werd opgenomen als - beperkte - operationalisering van rechts-extremisme. Het reële aantal rechts-extremisten ligt vermoedelijk véél lager, omdat dit tevens de instemming met alle andere hoger vermelde aspecten van de uiterst-rechtse ideologie impliceert.²⁴ Toch kan het nagaan van het stemgedrag van het opinietype 'racisten' ons reeds een eerste aanduiding geven van de mate waarin rechts-extremisten (hier benaderend geoperationaliseerd als 'racisten') op een uiterst-rechtse partij stemmen zoals het Vlaams Blok. Uit de resultaten van deze analyse blijkt dat de CVP- en de SP-kiezers de grootste groepen vormden onder de 'racisten' in 1989: 35% onder hen stemde voor de christen-democratische CVP en 27% voor de sociaal-democratische SP. Een kleiner aantal onder hen stemde voor de rechts-liberale PVV (14,4%) of de gematigd Vlaams Nationale VU (9,9%). Slechts 9% onder hen stemde voor het Vlaams Blok.²⁵

We mogen dus besluiten dat kiezers op het Vlaams Blok in zowel 1989 als in 1991 niet uit (biologisch) racistische motieven gestemd hebben, en dat - omgekeerd - slechts een beperkt aantal racisten in 1989 voor het Vlaams Blok blijkt te hebben gestemd.

3.2 Vlaams Blokkiezers: een uiterst-rechts electoraat?

In alle vermelde studies werd enkel het aspect (biologisch) racisme als indicator van rechts-extremisme in de analyses opgenomen. Om zekerheid te krijgen over de vraag of Vlaams Blokkiezers al dan niet als rechts-extremisten dienen te worden beschouwd, dient echter het volledige uiterst-rechtse gedachtengoed geoperationaliseerd te worden. Dit gebeurde tot nog toe in slechts één studie.²⁶ De diverse deelaspecten van het uiterst-rechtse denken werden geoperationaliseerd via zes uitspraken, die in het voorjaar van 1991 via een postenquête werden voorgelegd aan de respondenten van het onderzoek 'Onbekend of onbemind?' uit 1989. De resultaten van deze exploratieve studie bevestigden de veronderstellingen die uit de vorige studies naar voren kwamen.

Vooreerst bleek dat de Vlaams Blokkiezers bij de Europese verkiezingen van 1989 niet de hoogste score vertoonden op de rechts-extremisme-schaal. Dit was wel het geval wat de stemintentie in het najaar van 1989 betrof. Op beide ogenblikken scoorden de kiezers op het Vlaams Blok echter onder het schaal midden, zodat ze - globaal genomen - niet als rechts-extremisten konden worden beschouwd. Slechts een kleine 20% onder hen scoorde boven het neutrale schaal midden, en kan dus - in zekere mate - als uiterst rechts denkend bestempeld worden. Dit percentage lag in de meeste andere kiezerskorpsen - op Agalev en de SP na - echter even hoog. In een tweede stap werd de totale groep geïnterviewden opgesplitst volgens hun score op de rechts-extremisme-schaal. Zij die boven het schaal midden scoorden (ongeveer 20% van de geïnterviewden) werden daarbij afgezonderd en van deze 'rechts-extremisten' werd nagegaan op welke partij ze gestemd hadden tijdens de Europese verkiezingen van juni 1989. Uit deze tweede analyse bleek dat de meerderheid op de CVP (38,6%) of de PVV (20,5%) gestemd had, terwijl nog geen 5% onder hen gekozen had voor het Vlaams Blok. Nog eens 13,3% stemde voor de SP, 10,8% verkoos de VU, 6% Agalev en 6% stemde blanco of ongeldig. Een strengere selectie van extreem-rechts denkenden, waartoe enkel hen gerekend werden die met minstens vijf van de zes uitspraken instemden, had dezelfde resultaten.

Deze laatste studie laat ons dus toe om definitief te besluiten dat kiezers op het Vlaams Blok geen rechts-extremisten zijn, terwijl rechts-extremisten grotendeels op andere partijen stemmen dan het Vlaams Blok. Een zekere voorzichtigheid is hierbij echter wel op zijn plaats. Het aantal kiezers op het Vlaams Blok in de zojuist vermelde studie is immers erg klein (slechts een 20-tal), terwijl het stemgedrag refereert naar 1989 in plaats van naar 1991 of later. Recentere data over uiterst-rechtse attitudes zijn echter niet beschikbaar.

4. De strategie van het 'dubbele gezicht' overbruggt de kloof tussen kiezers en partij

Het contrast tussen de denkbeelden van het Vlaams Blok en deze van haar kiezers verklaart ten dele de verwarring die er in de publieke opinie leeft over de betekenis van de electorale winst van uiterst-rechts. Het gaat hier immers over een fenomeen dat in essentie tweeslachtig is. De sterke kloof tussen het uiterst-rechtse gedachtengoed van het Vlaams Blok en het meer gematigde opinieprofiel van zijn electoraat roept natuurlijk vragen op: hoe kan een extreem-rechtse partij kiezers aantrekken die niet uiterst-rechts georiënteerd zijn?

Bij het beantwoorden van deze vraag doen we beroep op de inzichten van Van Donselaar, die de strategie analyseerde die uiterst-rechtse partijen hanteerden in het naoorlogse Nederland.²⁷ Zijn analyse is wellicht niet enkel geldig voor de Nederlandse situatie, en kan dan ook gebruikt worden ter verklaring van de ideologische kloof tussen de kiezers op het Vlaams Blok en 'hun' partij. Het onpopulaire karakter van het uiterst-rechtse gedachtengoed sinds de Tweede Wereldoorlog heeft een partij zoals het Vlaams Blok verplicht om twee gezichten te cultiveren: een beschaafd, fatsoenlijk gezicht naar de buitenwereld toe en een radicaal, extreem-rechts gezicht voor de achterban, waarbij het uiterst-rechtse gedachtengoed als uitgangspunt voor het politieke handelen in ere wordt gehouden en wordt doorgegeven aan nieuwe generaties militanten. Bij het zich profileren naar de kiezer worden aspecten van deze uiterst-rechtse ideologie in populaire termen vertaald. De volledige ideologie is immers moeilijk 'verkoopbaar', en zeker niet in haar extreme vorm. Facetten ervan kunnen echter wel appelleren aan een deel van het kiezerskorps, indien ze 'vertaald' worden in denkbeelden die nauw aansluiten bij denkbeelden die reeds in brede lagen van de bevolking leven. Op deze wijze kunnen uiterst-rechtse partijen zich immers profileren als populistische partijen 'die zeggen wat u denkt'. De keuze van deze populistische thema's is echter geen toeval. Men kiest immers die thema's die in afgezwakte vorm toch nog symbool kunnen staan voor de extreem-rechtse ideologie. Elders werd uitgewerkt dat het Vlaams Blok zich op populistische wijze heeft geprofileerd rond twee deelaspecten van zijn uiterst-rechtse ideologie: het racisme en het anti-parlementarisme.²⁸ Het succes van deze strategie valt af te lezen uit de kiesmotivatie van het Vlaams Blokelectoraat. Zij verwijzen daarbij immers naar 'afgezwakte' aspecten van deze ideologie: een afwijzende opstelling ten opzichte van migranten (in plaats van biologisch racisme), met een ondertoon van politiek protest (in plaats van antiparlementarisme).

Een vergelijking van het programma van het Vlaams Blok met de door deze partij gevoerde propaganda toont tevens aan dat deze partij de kiezer misleidt.²⁹ In zijn propaganda spreekt het Vlaams Blok immers nooit over de 'volksplichten' die leden van de volksgemeenschap in haar ogen hebben, terwijl die plichten juist een hoofdbestanddeel vormen van de ideologie in de programmateksten. In de propaganda worden dus enkel de meer aantrekkelijke aspecten van de ideologie geprofileerd. Aspecten die veel rechtstreekser naar de extreem-rechtse ideologie verwijzen, worden moedwillig verzwegen.

5. Zijn er ook in Nederland extreem-rechtse partijen?

In het onderstaande zullen we de vraag trachten te beantwoorden of politieke partijen als de Centrum Democraten (CD) en de Centrum Partij (CP) '86 eveneens beschouwd kunnen worden als extreem-rechtse politieke partijen.

In Vlaanderen is aangetoond dat er sprake is van nauwe banden tussen de opeenvolgende extreem-rechtse organisaties. Uit Nederlandse studies komt eenzelfde beeld naar voren als in Vlaanderen. Zo concludeert Van Donselaar³⁰ dat er in de afgelopen decennia geen enkele extreem-rechtse organisatie is geweest, of er waren onder de oprichters wel enkele veteranen: personen die voorheen bij andere organisaties waren betrokken uit het extreem-rechtse mozaïek. Zo zijn de Centrum Democraten de opvolgers van de Centrum Partij, een nakomeling van de Nederlandse Volksunie, die weer beschouwd kan worden als een voortzetting van de Boerenpartij, de Noordbond en de Jan Hartman Stichting, welke laatste organisatie weer afkomstig was van de stichting genaamd 'Hulp aan invalide oud-Oostfrontstrijders, nabestaanden, politieke gevangenen' etcetera. Maar in Nederland kunnen, in tegenstelling tot Vlaanderen, geen brugpersonen worden aangewezen die tot op de dag van vandaag vooraanstaande posities innemen in het politieke bedrijf. Dat neemt overigens niet weg dat bepaalde elementen van het klassieke extreem-rechtse gedachtengoed desalniettemin van de ene naar de andere organisatie zijn overgedragen, als het ware via het doorgeven van het estafette-stokje. Maar daarbij wordt juist uitdrukkelijk niet verwezen naar het gedachtengoed van de vooroorlogse extreem-rechtse organisaties. De Nederlandse situatie wordt juist daardoor gekenmerkt dat extreem-rechtse organisaties in de openbaarheid alle associaties met vooroorlogse organisaties vermijden.

Voorts waakt de CD, wellicht meer dan het Vlaams Blok, er voor om zich er op te laten betrappen dat haar gedachtengoed is ontleend aan

'oudere' organisaties uit het extreem-rechtse mozaïek. Het gedachtengoed van de CD is ook minder consistent dan dat van het Vlaams Blok, in die zin dat er nauwelijks sprake is van een bepaald fundamenteel beginsel dat richtinggevend is voor de opvattingen over de inrichting van de samenleving. Voorzover er zo'n beginsel ten grondslag zou liggen aan het gedachtengoed van deze partij, dan zou dat het wel het *nationalisme* zijn.³¹ De CD meent dat de belangen van de autochtone Nederlanders in onvoldoende mate worden behartigd door de gevestigde politieke partijen, terwijl die autochtone Nederlanders juist zo sterk hebben bijgedragen aan de Nederlandse welvaartsstaat. Daarom zou de CD meer dan andere politieke partijen, met een beroep op traditionele waarden, op moeten komen voor deze belangen. Hetzelfde geldt min of meer voor CP'86. Ook in die kringen meent men dat het beginsel van politiek nationalisme onomstreden zou moeten zijn³²: '(...) de mensheid heeft zich immers in volkeren georganiseerd (...) en deze volkeren hebben het recht om zelf hun lot te bepalen'.

Uit dergelijke grondbeginselen worden in Nederland, evenals in Vlaanderen, argumenten gedestilleerd die worden gebruikt om verzet aan te tekenen tegen een ander beginsel, namelijk dat van *gelijkheid*. Dat is betrekkelijk concreet geworden tijdens het voortraject van de wetsvoorstellen op grond waarvan discriminatie, onder andere op grond van ras en/of etnische herkomst, verboden werd. Reeds in een vroeg stadium meende de toenmalige CP dat het maken van onderscheid juist heel 'menselijk' en 'natuurlijk' was.³³ Dit standpunt is Janmaat blijven herhalen bij de behandeling van de wetsvoorstellen in de Tweede Kamer. De uitwerking van dit standpunt heeft vele malen geleid tot discriminerende uitlatingen aan het adres van allochtone etnische groepen, waarvoor de partij vaker veroordeeld werd.

Deze beginselen worden ook in Nederland 'vertaald' naar programma- en propagandateksten van de CD. Deze teksten zijn nog niet aan een systematische analyse onderworpen. Toch verschaft de studie van Van Donseelaar wel enig inzicht in het overige gedachtengoed van de partijen. Naast de in het bovenstaande genoemde elementen van nationalisme en racisme, in de breedste zin des woords, treft men ook binnen de CD betrekkelijk *traditioneel gedachtengoed* aan. Huwelijk en gezin worden beschouwd als de hoekstenen van de samenleving. 'Valt het gezin, dan valt de Nederlandse staat'.³⁴ De partij is niet vrij te pleiten van autoritaire trekken en men treft er eveneens sporen aan van anti-parlementarisme. De indruk bestaat evenwel dat dit gedachtengoed minder geprononceerd dan in Vlaanderen wordt geuit in het openbaar, maar grote overeenkomsten vertoont met het Vlaams Blok.

De programma-, en propagandateksten van CP'86 zijn uitgebreider geanalyseerd.³⁵ De daarin vastgelegde ideeën vertonen eveneens een grote mate van overeenkomst met zowel de CD als het Vlaams Blok. Het draait eigenlijk om dezelfde elementen. Het nationalisme vormt de grondslag voor de 'interne homogenisatie' die in zijn consequenties zou moeten leiden tot de uitzetting van allen die hier niet thuishoren. Meer in het algemeen wordt het idee van rassenintegratie verworpen omdat zulks juist zou leiden tot een degeneratie van het eigen ras. Daarenboven maakt deze partij allerlei antisemitische toespelingen, zonder overigens openlijk antisemitische teksten te publiceren. Omdat men tegen rassenintegratie is, staat men ook een zeer restrictief toelatingsbeleid voor om te voorkomen dat we in een multiraciale samenleving zullen moeten leven waarin de autochtonen het slachtoffer zullen worden van hordes allochtonen. Daarnaast wordt opgemerkt dat in het materiaal van deze partij talloze anti-parlementaire passages te vinden zijn, gericht tegen het politieke establishment. Daarbinnen zou een uiterst fel 'law and order' beleid gevoerd moeten worden, waarbij de staat kan rekenen op een versterkt politie-apparaat dat haar ten dienste staat om de orde te handhaven.

Hoewel de denkbeelden van de CD en CP'86 in Nederland minder uitgebreid zijn geanalyseerd dan in Vlaanderen, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat deze denkbeelden meerdere elementen bevatten die we in het bovenstaande aangemerkt hebben als extreem-rechts.

6. Vormen de cd-kiezers ook een extreem-rechts electoraat?

In tegenstelling tot Vlaanderen beschikken we in Nederland niet over zo'n uitgebreid onderzoek naar de motieven om op een extreem-rechtse partij te stemmen.³⁶ Daarvoor zijn twee redenen. De eerste is dat in het gangbare onderzoek de 'open vraag' (waarom heeft u op die partij gestemd?) om financiële en methodologische overwegingen impopulair is (geworden).³⁷ De tweede reden is dat zo'n vraag betrekkelijk weinig informatie op zou leveren in Nederland. Dat komt omdat er verhoudingsgewijs weinig mensen op de CP/CD hebben gestemd in het afgelopen decennium. Bovendien is gebleken dat slechts ongeveer de helft van de mensen die op deze partijen stemt, daar bij opinie-onderzoeken voor uit komt.³⁸ De consequentie is dat er op grond van gangbare cross-sectionele a-selecte steekproef-designs, relatief weinig informatie voorhanden komt over het Nederlandse extreem-rechtse electoraat.

De gegevens die zijn verzameld via andere, i.c. gestratificeerde steekproef-designs, werpen wel enig licht op dit electoraat. Wat betreft sociaal-

economische vraagstukken blijken CD-stemmers zich nauwelijks te onderscheiden van de overige kiezers.³⁹ CD-stemmers blijken evenwel duidelijk negatiever te zijn ten aanzien van ontwikkelingshulp⁴⁰ en duidelijk positiever ten aanzien van het invoeren van de doodstraf voor zware misdrijven.⁴¹ Het thema ten aanzien waarvan de CD-stemmers zich evenwel het duidelijkst onderscheiden ten opzichte van de overige kiezers is dat van de allochtone etnische groepen. Zo vindt 88% van de CD-aanhang dat mensen uit ontwikkelingslanden niet toegelaten moeten worden, terwijl van de overige kiezers 60% dit standpunt deelt. En zo vindt 72% van de CD-aanhang dat werkloze buitenlanders moeten worden terug gestuurd, terwijl van de overige kiezers 'slechts' 32% dat vindt. Daarnaast geldt dat de CD-aanhang veel minder vertrouwen heeft in de politiek dan andere kiezers: 91% van de CD-aanhang is ontevreden over de aanpak van de regering terwijl onder de andere kiezers dit percentage 62 bedraagt.

Maar op grond van dit onderzoek kan niet worden aangetoond dat dergelijke opvattingen, in het bijzonder de negatieve houding tegenover allochtonen of politieke teleurstelling, doorslaggevende motieven zijn voor kiezers om op de CD te stemmen⁴², zoals in Vlaanderen wel aangetoond kon worden. Bovendien schieten de beschikbare gegevens te kort om vast te stellen of, en zo ja in hoeverre, de CD-kiezers te beschouwen zijn als extreem-rechtse kiezers: om de eenvoudige reden dat in dit onderzoek niet uitgebreid is gevraagd naar allerlei aspecten van het extreem-rechtse gedachtengoed.

Op grond van deze beperkte gegevens kunnen we dus geen vergelijkende conclusies trekken inzake de overeenkomsten tussen het Vlaams Blok en het CD-electoraat. We kunnen hierover hooguit enkele gegronde vermoedens uiten. Uit onderzoek is immers gebleken dat lager opgeleiden in hogere mate ethnocentrisch zijn, terwijl ze tevens een grotere kans vertonen om op de CD/CP te stemmen⁴³. Dit leidt tot de te toetsen hypothese dat met name lager geschoolden op de CD/CP stemmen omdat zij ethnocentrisch zijn. Tot slot vermelden we dat we het opvallend achten dat in Nederland, evenals in Vlaanderen, de combinatie van de negatieve houding ten opzichte van migranten met een ondertoon van politieke ontevredenheid zo sterk leeft onder de CD-aanhang. Gelet op deze gelijkenis achten we het niet uitgesloten dat in Nederland, evenals in Vlaanderen, de kiezers voor extreem-rechtse partijen veeleer door deze twee factoren gemotiveerd op deze partijen stemmen, dan dat zij gemotiveerd zouden zijn door een veelomvattende notie van extreem-rechts gedachtengoed. Te meer daar de grootste van de twee als extreem-rechts te beschouwen partijen, namelijk de CD, er niet in slaagt om een consistent gedachtengoed te formuleren in programma- en/of propagandateksten. Daarom lijkt het vooralsnog het

meest plausibel om te veronderstellen dat bepaalde specifieke categorieën kiezers in Nederland op extreem-rechts stemmen vanwege de 'issues' die deze partijen aan de orde stellen.

Noten

1. Zie o.m. Hagendoorn A.J.M.W. & Janssen J.J., *Rechtsomkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*, Baarn: Amboboeken, 1983, 74-79; Falter J.W. & Schumann S., Affinity towards right-wing extremism in Western Europe. *West European Politics*, Vol. 11, April 1988, nr. 2, 101; Van Holsteyn J. & Mudde C., Voorzichtig omspringen met het begrip rechtsextremisme! *Namens*, jrg. 7, Afl. 4, 1992, 19-23; De Witte H., Billiet J. & Scheepers P., Hoe zwart is Vlaanderen? Een exploratief onderzoek naar uiterstrechtse denkbeelden in Vlaanderen in 1991, *Res Publica, Tijdschrift voor Politologie*, 1994, Vol. 36, nr. 1, 85-102.
2. Zie o.m. Hagendoorn & Janssen, o.c., p. 74; Cochrane R., Billig M. & Hogg M., British Politics and the Two-Value Model, in: Rokeach, M. (ed.), *Understanding Human Values: Individual and Societal*, New York: The Free Press, 1979, 179-191.
3. De Moor F. (red.), *In het blok. Een Knack-enquête*, Zellik: Roularta, 1992; Gijssels H., *Het Vlaams Blok*, Leuven: Kritak, 1992; Vander Velpen J., *Daar komen ze aangemarcheerd. Extreem-rechts in Europa*, Berchem: EPO, 1992; Elbers F. & Fennema M., *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale traditie en Europese samenwerking*, 1993, Leiden: Stichting Burgerschapskunde, 80-96; Van den Brink R., *De internationale van de haat. Extreem-rechts in West-Europa*, 1993, Amsterdam: SUA, 101-179; Gijssels H., *Open je ogen voor het Vlaams Blok ze sluit*, 1994, Leuven : Kritak.
4. Verlinden P., Morfologie van de uiterst-rechtse groeperingen in België. *Res Publica, Politiek jaarboek 1980*, 1981, Vol. 23, nr. 2-3, 373-407; Verlinden P., Morfologie van extreem rechts binnen het Vlaams-nationalisme, in: De Schampheleire H. & Thanassekos Y. (red.), *Extreem-rechts in West-Europa*, Brussel: VUB Press, 1991, 235-245. Spruyt M., De ideologie van het Vlaams Blok. *Licentiaatsverhandeling in de politieke en sociale wetenschappen*, Januari 1994, Antwerpen: UIA.
5. Zie De Witte H., Schijn bedriegt. Over de betekenis en de strategie van het Vlaams Blok. *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, Themanummer Extreem-rechts: achtergronden en feiten, 85e jrg., nr. 3, maart 1994, 243-268.
6. Zie b.v. Seberechts, F., Beeldvorming over collaboratie en repressie bij de naoorlogse Vlaams-nationalisten. In: Van Doorslaer, R. (red.), *Herfsttij van de 20e eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990*. Leuven, Kritak, i.s.m. het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, 1992, 65-82.
7. Zie de Vlaams Blok-brochure 'Grondbeginselen. Manifest van het rechtse Vlaams-Nationalisme', 1979, 9-10.
8. Verbeek G., 'Schaduwten uit het verleden'. Extremisme van rechts : definitie, ideologie en geschiedenis. *Gids op Maatschappelijk Gebied*, 85e jrg., nr. 3, maart 1994, 221-227.
9. Vanlandschoot R., Verbond van

- Dietsche Nationaal Solidaristen (Verdinaso), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 1975, Tielt: Lannoo, 1741-1749; De Wever B., Het Vlaams-nationalisme tussen democratie en fascisme. In: Van Doorslaer R. (red.), *Herfsttij van de 20ste eeuw. O.c.*, 47-63.
10. *Grondbeginselen*, o.c., 17-18.
11. Raes R., *Vlaams Blok, Gastarbeidersproblematiek*, Congresteksten, 25/03/1984; zie ook : Gijssels H., 1992, o.c., 181-182 en 203.
12. Spruyt M., o.c.; zie ook diens boek *Grove borstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?* Leuven, Uitgeverij Van Halewyck, 1995.
13. In latere publikaties wordt dit expliciete biologische racisme echter ingeruild voor een 'cultureel' racistisch discours. Zie: Spruyt M., *Grove borstels*. O.c., 105-148.
14. Billiet J., Carton A. & Huys R., m.m.v. Loosveldt G., Vanhoutvinck J. & De Witte H., *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*, Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, KU Leuven, 1990.
15. Van Holsteyn J., Voorkeur of afkeer? De electorale aanhang van extreem-rechtse partijen in Nederland. *Lezing op het symposium 'Rechtsextremisme: zeepbel of tijdbom?'*, georganiseerd door de Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie, Amsterdam, 23 November 1990.
16. De Witte H., Racisten of apatici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag, in: Deslé E. & Martens A. (red.), *Gezichten van hedendaags racisme*, Brussel, VUBpress, 1992a, 189-218.
17. Srole L., Social integration and certain corollaries: an exploratory study. *American Sociological Review*, 1956, Vol. 21, No 6, 709-716.
18. Billiet J., Swyngedouw M. & Carton A., *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*, Leuven, Departement Sociologie - KU leuven, Bulletin nr. 1992/2 van het ISPO, 1992.
19. De Witte H. & Billiet J., Ideologische determinanten van het stemgedrag voor het Vlaams Blok op 24 november. *Lezing op de studiedag 'Psychologie van het stemgedrag : bijdragen uit Vlaanderen en Nederland'* van de Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie, Brussel, 1993.
20. Billiet J. & De Witte H., Attitudinal Dispositions to vote for a 'New' Extreme Right-wing Party: the Case of 'Vlaams Blok'. *European Journal of Political Research*, 1995, Vol 27, No 2, 181-202. Een verdere analyse van dezelfde data levert analoge resultaten op, zodat ze hier niet afzonderlijk worden vermeld. Zie Scheepers P., Billiet J. & De Witte H., Het electoraat van het Vlaams Blok. De kiezers en hun opvattingen. *Sociologische Gids*, 1995, jrg. 42, no. 3, 232-252.
21. De Witte H. & Billiet J., Eén volk, één leider? Extreem-rechtse opvattingen en stemgedrag in Vlaanderen. *Samenvatting voor het symposium 'Rechtsextremisme: zeepbel of tijdbom?'* van de Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie (NVPP) op 23 november 1990; Billiet J. & De Witte H., Naar racisme neigende houdingen in Vlaanderen: typologie en maatschappelijke achtergronden. *Cultuur en Migratie*, Themanummer 'racisme', 1991, no. 1, 25-62.
22. Zie b.v. Scheepers P., Felling A. & Peters J., Etnocentrisme in Nederland: theoretische bijdragen empirisch getoetst. *Sociologische Gids*, 1989, no. 1, 32.
23. Zie: De Witte H. & Billiet J., A typology of multicultural attitudes, *Paper voor de sessie 'Cultural Deprivation' van*

- de internationale conferentie 'Christian Universities and European Culture', Antwerpen, UFSIA, 10-13 november 1993. Daarbij werd gebruik gemaakt van een verbeterde versie van de typologie, die corrigeert voor de overschatting van racisten in de vorige typologieconstructie. Zie: Billiet J. m.m.v. De Witte H. & Carton A., *Subjectieve deprivatie, gevoeligheid voor het migrantenprobleem en potentieel stemgedrag van de Vlamingen voor 24 november 1991*; Bulletin nr. 1992/42 van het 'Centrum voor dataverzameling en Analyse', Sociologisch Onderzoeksinstituut, KU Leuven, 1992.
24. Schattingen op basis van de Eurobarometerpeiling doen vermoeden dat ongeveer 1,6% van de Europeanen als rechtsextremisten kan worden beschouwd, zie: Falter J.W. & Schumann S., Affinity towards right-wing extremism in Western Europe. *West European Politics*, Vol. 11, April 1988, nr. 2, 96-110.
25. Van de overigen stemde 3,6% blanco of ongeldig, terwijl slechts 0,9% voor de 'groene' partij Agalev stemde.
26. De Witte H., Billiet J. & Scheepers P., Hoe zwart is Vlaanderen?, o.c., 1994.
27. Van Donselaar J., *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland in 1950-1990*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1991.
28. De Witte H., Schijn bedriegt, o.c., 1994.
29. Spruyt M., o.c.; zie ook: Spruyt M., Vlaams Blok misleidt de kiezer, *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 1994, nr. 8-9, 647-658.
30. Van Donselaar, J., *Fout na de oorlog*. O.c.
31. Zie Van Donselaar J., *Fout na de oorlog*. O.c., 200.
32. Zie Mudde C., *Rechtsextremisme ontleed. Vergelijkende analyse van het gedachtengoed van drie rechtsextremistisch genoemde partijen (NPD, NDP en CP'86)*. Leiden: scriptie Politieke Wetenschappen, 1992, 36. Het betreffende citaat is afkomstig uit *Programma van de Centrumpartij '86: Voor een veilig en leefbaar Nederland!* (1990).
33. Vergelijk Van Donselaar J., *Fout na de oorlog*. O.c., 1991, 187.
34. Zie Van Donselaar J., *Fout na de oorlog*. O.c., 1991, 188 en 200.
35. Zie Mudde C., *Rechtsextremisme ontleed*. O.c., 1992. Zie ook: Mudde C., Right wing extremism analysed. A Comparative analysis of the ideologies of three alleged right-wing extremist parties (NPD, NDP, CP'86). *European Journal of Political Research*, 1995, 27, 203-224.
36. Buys F. & Van Donselaar J., *Extreem-rechts*, Leiden: LISWO, 1994.
37. Zie Van Holsteyn J., *Het woord is aan de kiezer, een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen*, Leiden: DSWO Press, 1994.
38. Zie Scheepers P., Eisinga R. & Lammers J., Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992, *Mens en Maatschappij*, 1993, 68, 362-385, en Scheepers P., Eisinga R. & Lammers J., Het electoraat van extreem-rechts in Nederland, contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief, in: Voerman G. & Lucardie P., *Jaarboek Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen 1993, 1994*, Groningen: Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen.
39. Zie van der Veen A. & Dicke O., *CD-stemmers anno 1993*, Amsterdam: Interview, 1993. Alle volgende cijfers zijn afkomstig uit dit onderzoek, tenzij anders wordt gerefereerd.
40. Zo blijkt 30% van de CD-aanhang te vinden dat de ontwikkelingshulp in de toekomst gestopt moet worden, terwijl van de andere kiezers maar 6% dat vindt, zie van der Veen A. & Dicke O., *CD-stemmers anno 1993*. O.c., 15.

41. Van de Nederlandse kiezers vindt 36% dat de doodstraf weer moet worden ingevoerd voor zeer zware misdrijven; van de CD-aanhangers neemt 72% dat standpunt in: zie van der Veen A. en Dicke O., *CD-stemmers anno 1993*. O.c., 15.

42. Een kleinschalige studie onder een selecte groep CD-stemmers geeft in dit opzicht wel enige aanwijzingen (vergeleijk: Van Holsteyn J., En wij dan?: de kiezers van de Centrumdemocraten, *Socialisme en Democratie*, 1990, 47, 158-161). Uit die studie bleek namelijk dat er een vermenging was van motieven om op de CD te stemmen: angst voor en/of afkeer van etnische groepen in samenhang met teleurstelling over politici (in het bijzonder die van de Partij van de Arbeid).

43. Zie Scheepers P. et al., 1993 en 1994, o.c.; en Billiet J., Eisinga R., Scheepers P., Etnocentrisme in de Lage Landen, *Sociologische Gids*, 1992, 39, 300-323. Lager opgeleiden zijn door de tijd heen ook etnocentrischer geworden (Scheepers P., Eisinga R. & Linssen L., Etnocentrisme in Nederland, veranderingen bij kansarme en/of geprivilegeerde groepen? *Sociologische Gids*, 1994, 41, 3, 185-201). De hypothese dat met name lager opgeleiden op de CP/CD stemmen omdat zij etnocentrisch zijn kan voornog niet worden getoetst omdat adequate gegevens ontbreken. Soortgelijke hypothesen zouden we op kunnen stellen ten aanzien van handarbeiders en kleine zelfstandigen.